
Sen o české filozofii

K počátkům sporu o její smysl

Helena Lorenzová

Motto:

"Když jsem zdrav a krev je utišena, zdává se mi, že létám a to ku mé velké rozkoši a již ve snu si dokládám: vidíte, nechtěli jste mi věřit, že létávám a nyní se o tom na vlastní oči přesvědčte. A když se probudím, ještě se mi zdá, že bych ten let mohl zkusit."

F.M. Klácel: Průklesť ku ladovědě
(nepublikovaný rukopis)

Klácelka - nebo jak se dříve říkávalo Kulíškov - je jeskyně vyhloubená poměrně vysoko ve strmé pískovcové skále nedaleko Liběchova. Vybudovali ji ruku v ruce v roce 1845 jeden z prvních novočeských filozofů F.M. Klácel a tehdy mladý Václav Levý, v té době ještě jen kuchař na panství osvětleného mecenáše pana Antonína Veitha. Zde v této lesní pracovně, jak je Klácelka také nazývána, chtěl filozof splnit svůj slib, který dal národu, a napsat úplný filozofický systém v českém jazyce, který by se alespoň rozsahem vyrovnal impozantním systémům německého idealismu. Zde chtěl vyplnit úlohu "Slovanstvem jemu podanou, vyvésti nás z pouhého slovanského citu na světlo pojemu",¹⁾ zde měla být "kámen po kameni vybudována budova vševědná". Stěny pracovny zdobí reliéfy postav z Klácelovy epické satiry Ferina Lišák, pro které Levý na filozofův popud použil jako předlohy Grandvillových rytin. Můžeme-li věřit Maixnerově kresbě z roku 1871 uveřejněné v Květech, nechyběly v jeskyni ani stůl, křeslo a krb. Klácelka tak byla nejen ideálním prostorem pro práci filozofa před zraky vděčného národa, ale také ideálním prostorem pro snění. Tím spíše, že je součástí většího komplexu několika skalních útvarů, které Levý s Klácelem proměnili v tzv. Blánek. U vchodu do Klácelky tak můžeme spatřit postavu Zdeňka Zásneckého, nedaleko pak velikány českých dějin Jana Žižku a Prokopa Holého, kteří tak symbolicky posílili řady spících rytířů a všichni pospolu čekají, až bude českému národu nejhůře. A spolu s nimi i český filozof (obr. 1 - 3).²⁾

Tento příklad jsem uvedla nejen proto, abych rychle a názorně

představila svérázné Klácelovo myšlení, ale upozornila i na sílu jeho osobnosti, na nesmazatelné stopy, které během svého dlouhého a neklidného života zanechával na lidech, se kterými se setkal, a jak je vidět i na krajině, ve které pobýval.

Rozumný člověk by se mohl zeptat, zda měl zapotřebí tento korpu-lentní myslitel denně šplhat po skalách, když byl hostem na liběchovském zámku, proslulém bohatou knihovnou, kde by se mu jistě pracovalo pohodlněji. Rozumný člověk se vůbec pozastavuje nad mnohým v Klácelově životě i díle.

Klácel však nebyl člověk rozumný, ale bytostný snivec. Gaston Bachelard definuje snivce jako "dvojníka našeho bytí, temnosti v myslící bytosti".³⁾ U některých jedinců - jako byl například Klácel - však snění dominuje a formuje i myšlení. Aktivita snivců je motivována především vizí cílů - a jsou to vždy velké cíle - a silným, často nakažlivým vědomím smyslu jejich konání. Ani na okamžik se neomezují tím, že by brali v úvahu realitu, omezenost prostředků, kterými vládnu, či podléhali skepsi vyplývající z rozumu. Jejich svérázné myšlení má však schopnost povznášet, povzbuzovat, či slovy Lévi-Strausse má "osvoboditelskou funkci, tkvící v protestu proti absenci smyslu, s níž se rozum uvolil uzavírat neustálý kompromis".⁴⁾ Za příznivých okolností a často i za pomoci náhod, ať už šťastných nebo objektivních, dokážou více než lidé rozumní, a to i proto, že ti by si podobné cíle vůbec nekladli. Důkazem toho je konečně i české obrození.

Samo snění definuje francouzský psychoanalytik Robert Desoille jako schopnost vyvolávat šťastné obrazy, které uvolňují. Bytost shrbená tíhou vin, ukolébáná životní nudou, je prostřednictvím šťastných vizí jakoby vedena do nové budoucnosti. Desoille, který úspěšně využíval bdělého snění jako psychoterapeutické metody, si dále všiml, že toto snění pomáhá jeho pacientům především v tzv. přechodových obdobích jejich života, v období jejich ontologické proměny. Obvykle je spojováno s pohybem vzhůru, který se vyjevuje v archetypech letu, výstupu na vysoké hory nebo šplhání po žebříku.⁵⁾ Mircea Eliade navázal na Desoilla a doplnil ho zjištěním, že technika bdělého snění je nedílnou součástí praktik iniciačních rituálů přírodních a archaických národů a pomáhá překonávat nesnadný přechod jedinců z dětství do dospělosti. Eliade dále dodává, že bdělé snění se stává dokonale srozumitelné až v rovině metafyzické a mystické, kdy je nadále vyjadřováno pojmy svoboda a transcendence.⁶⁾

Třicátá a především čtyřicátá léta 19. století u nás můžeme skutečně považovat za období přechodové, kdy novočeská kultura začíná pozvolna přecházet z období hravého dětství a dospívání do rozumné dospělosti. V tomto rozjitřeném období je ještě stále třeba - a možná

více než jindy - snivců, kteří s velkorysostí jen jim vlastní spojují obrazy velkých mýtických počátků s mesiášskou vizí šťastné budoucnosti, v té době většinou podepřenou idejemi utopického socialismu. A tuto úlohu splnil Klácel znamenitě.

Na Liběchov se uchýlil po svém sesazení z profesury v prosinci r. 1844. Hodlal se tu usadit na dlouho, ne-li na celý život. Pobyl zde však pouhých pět měsíců do května 1845, kdy byl pod nátlakem přinucen vrátit se nazpět do starobrněnského kláštera. Bylo mu v té době 37 let, byl autorem dvou skvěle přijatých českých básnických sbírek (Lyrické básně - 1836 a Básně - 1837), byl zasloužilým přispěvatelem do Časopisu českého musea, autorem několika filozofických knih v jazyce německém a dvou v jazyce českém. Během pobytu na liběchovském panství stačil dokončit satirický epos Ferina Lišák z Kuliferdy a na Klukově, další básnickou sbírku Jahůdky ze slovanských lesů a svůj nejzdařilejší filozofický spis Dobrovědu. Byl považován za jednoho z nejvýznamnějších a nejvzdělanějších lidí u nás, za jednoho z nejznamenitějších pedagogů. Přesto se však právě v tomto čase nad Klácelovou snivou činorodostí začínají stahovat mraky, mraky rozumné doby, ve které již nikdy nebude doma.

Známy spor o českou filozofii se dnes interpretuje většinou jako polemika mezi Havlíčkem a Gablerem na jedné straně a herbartovcem Čuprem a hegelianem Augustinem Smetanou na straně druhé. Během času se tak trochu pozapomnělo, že na počátku speru byl náš filozof a jeho Počátky vědecké mluvnictví českého, kde se snažil aplikovat Hegelovu dialektickou metodu na jazykovědu.⁷⁾ A dodejme, že nešťastně.

Hegelova filozofie měla ve čtyřicátých letech u nás mnoho příznivců. Byla prohlašována za filozofii ryze slovanskou, což se odůvodňovalo tím, že věnuje velkou pozornost citu a obrazotvornosti, kterými se díky Herderovi a v rámci dobové sebereflexe cítili být Slované obdařeni ve větší míře než ostatní národové. Nebeský tento názor komentuje věcně: "... rozpadání se filosofie v Německu... mnohého Slovana pohnulo k myšlence, že bychom snad my nyní velkého ducha té vědy zdědili, ano někteří pravili, že Hegel pro nás psal, čemuž by se asi on arci velmi divil, jelikož nás měl jenom za přechod Evropy v Asii..."⁸⁾ Klácelovu snivému založení dále neobyčejně vyhovovalo ono vertikální směřování ducha k sobě samému a přímo okouzlen byl dialektickou metodou, která umožňuje vzájemné prostupování a splývání protikladů ve vyšších a harmonických jednotách.

V Počátcích vědeckých mluvnictví českého chtěl ukázat, jak národní duch český, který je druhem ducha obecného, zároveň se svým vývojem od citu k rozumu postupně vytváří českou řeč, jež vedle zvláštností má jako projev ducha vůbec i mnoho obecného, což dokazuje na příbuznosti

jazyků indoevropských. Způsob, jakým se to snažil dokázat, i terminologie, kterou za tímto účelem vytvořil, jsou však - mírně řečeno - bizarní.

Tato kniha měla pro Klácela důsledky osudové. Především byla bezprostředním důvodem k jeho sesazení z místa profesora na brněnském biskupském filozofickém ústavu, a to, jak praví propouštěcí výnos, pro: "ideovou pobloudilost pod vlivem novější filozofické školy", dále pro "slovanománii" a pro "styk s individuí notoricky nekonkrétního myšlení", čímž byli míněni čeští vlastenci.⁹⁾ Vzhledem k tomu, že byla Hegelova filozofie v Rakousku zakázána jako panteistická a radikalizující, a také proto, že si musel být vědom nespokojenosti a netrpělivosti, s jakou sledovaly církevní orgány jeho působení v Brně, nemohl být Klácel svým sesazením příliš překvapen. Co ho však zaskočilo více, byla reakce na jeho Počátky ve vlasteneckých kruzích. Zpočátku bylo jeho dílo vítáno příznivě, ba nadšeně, jak bývalo zvykem při tak vzácné události, jakou bylo vydání české, vědecké knihy. Jako významný čin přivítal Počátky A.V. Šembera v Moravii, Krátký v Österreichische Blätter für Literatur und Kunst a Koubek v Květech. V ČČM v r. 1844 v Přehledu literatury české za rok 1842 a 1843 však napsal Jakub Malý toto: "Počátkové českého mluvnictví od Matouše Klácela jsou v jistém ohledu výjev znamenitý v naší literatuře. Jest to způsob filosofování, jež sice za velmi důmyslný, přitom však za zcela nepraktický pokládáme. Ustavičným sem tam abstrahováním zmizí konečně pravá podstata věci a my sobě s pouhou formou nikomu neprospěšnou hru provádíme."¹⁰⁾

I když recenze byla napsána taktně, Klácelovi byl vzdán hold za všechny minulé zásluhy, přesto pobouřila, a to hlavně na Moravě. Šembera napsal ostrý osobní dopis redaktoru Časopisu českého musea Vocelovi, kde protestoval proti Klácelově "snížení" a "nešetrnosti", kterými byla uražena celá vlastenecká Morava.¹¹⁾ Hned v následujícím čísle ČČM se pak Klácela ujal brněnský filozof Karel Šmídek.¹²⁾ A to byl vlastně počátek sporu o českou filozofii, její smysl, orientaci a dokonce o její potřebu pro české národní hnutí. Diskuse byla pozoruhodná i tím, že, i když se jednalo především o dílo F.M. Klácela, s jeho jménem se v ní takřka nesetkáváme. Úcta, které se těšil, zásluhy i gloriola mučedníka činily jeho osobu nedotknutelnou i v očích tak nesentimentálního kritika, jako byl Karel Havlíček. A tak to byla diskuse plná nedorozumění, kde cílem kritiky se často cítili filozofové, kteří nebyli míněni, a nebo naopak jiní filozofové byli předmětem výtek, které by se nikdo neodvážil vznést proti Klácelovi. Tato nedorozumění se ovšem promítla i do historie interpretace tohoto sporu.

Předem je třeba zmínit, proč tento spis, dnes zapomenutý, vzbudil takovou pozornost. Nebylo to jen proto, že česká vlastenecká veřejnost byla zklamána úrovní vytouženého filozofického díla, ale především pro-

to, že Počátky byly pocíťovány jako útok na Jungmannovo letité lingvistické úsilí. Klácelovým zdůrazněním, že teprve jeho "vědochodem" se postavila česká lingvistika na vědecké základy, byl Jungmann hluboce dotčen. Ale ani on si nedovolil více než si postěžovat v dopise svému příteli a filozofické naději A. Markovi na "počínání některých výtečných hlav českých, lidí učených, kteří postavivše se na vrch německé filozofie odtud vše snažení druhých vlastenců ve vědách a umech posuzovati, haněti a zavrhovati se jali, což se s přijatým jimi systémem zevrub nesrovnává".¹³⁾ Dále Marka naléhavě vyzval, aby urychleně vydal své filozofické dílo, které by Klácela zastínilo.

Rozčarování, které provázelo vydání Počátků, vedlo i k položení otázky, zda je českému národu filozofie vůbec třeba. Tuto otázku vyslovil Fidr muc v ČČM v r. 1844 a sám sobě odpověděl, že filozofie je důležitá, složitě zdůvodnil k čemu a nabádal především k vytváření českých ekvivalentů k německým filozofickým pojmům.¹⁴⁾ Na tento diletantský článek zareagoval Havlíček v České včele. V článku Časopis českého museum obvinil filozofii, že se často "se zdravým rozumem nesrovnává" a že on sám by se často "raději na stranu tohoto daru božího proti filosofům postavil".¹⁵⁾

Tento všeobecný, i když vyprovokovaný, odsudek filozofie popudil většinu našich filozofů, ať už psali česky nebo německy. Filozofie se jímavě ujal Klácel v ČČM v recenzi dalších dvou nových filozofických děl, jejichž urychlené vydání vlastně nepřím o zapříčinil, a to Markových Základů filosofie a Hynova Dušesloví zkušebného. Napsal: "A zvláště ty, naše drahá vlasti česká, co ty víš o nebezpečích a nehodách, které by ti byly vyšly z filosofie? Ale nekrvácela jsi dost ranami zasaženými tobě od odporníků filosofie? Proto nestrachuj se jí, tím důvěrněji se jí chop, an ti dárek přinášejí nejvěrnější synové tvoji, slovušní muži, kterýchž jména čteš na knize svrchu jmenované."¹⁶⁾

V roce 1846 vstoupil do diskuse i F. Čupr, který se v té době orientoval k herbartismu. Jeho diskusní příspěvek přinesl něco, co v české literatuře do té doby nebylo. V ČČM totiž rozebral Hynovo Dušesloví zkušebné z hlediska původnosti. Krok za krokem dokázal, že se jedná jen o volný překlad názorů Lichtenfelse a Herbarta, které jsou ovšem nepochopeny. Zároveň důrazně žádal, aby česká filozofická literatura nadále alespoň v předmluvách uváděla prameny. Článek vyšel doplněn Jungmannovým dobrozdáním, že kniha byla takovou předmluvou opatřena, on sám ji viděl, uváděla všechny prameny zmiňované Čuprem a dokonce i prameny další. Nevyšla prý pouze kvůli "náhodnému nedorozumění" v tiskárně.¹⁷⁾

Filozofie se v roce 1846 ujal velmi pěknou studií Několik slov o filosofii V. Nebeský. Snažil se dokázat, že ve filosofii jsou zakotveny takové hodnoty, jako je vědomí sebe sama, dobro, pravda, právo, svoboda

atd., které filozofie hájí a často hájit musí i proti zdravému rozumu. To je její hlavní poslání a z tohoto hlediska není ani tak podstatné, zda se filozof hlásí k tomu či jinému učení a Nebeský neodsuzuje ani eklekticismus.¹⁸⁾

Po tomto smířlivém a o kompromis usilujícím zásahu se zdálo, že diskuse utichne. Byla však náhle oživena další kritikou Počátků, a to z hlediska teologického. Učinil tak brněnský kaplan František Škorpík v knize Mluvnictví a Zjevení, která vyšla v Brně v roce 1846.¹⁹⁾ I on však adresoval výtky Klácelovi natolik neurčitě, že kritiku na sebe vztáhl Jan Slavomír Tomíček, který v té době vydal Dobu prvního člověčenstva.²⁰⁾ Škorpíkovu knihu recehoval v České včele Nebeský, přivítal ji poměrně vlídně, měl však některé výhrady.²¹⁾ To rozeznilo Škorpíkova žáka Josefa Těšíka, který odpověděl způsobem nevybíravým, naprosto neodpovídajícím tónu recenze, a obvinil Nebeského, že "bočí ku Kantovi, Fichtovi a Hegelovi",²²⁾ což bylo nařčení podstatné a zákeřné a nemuselo zůstat bez následků. Na stranu Škorpíka se přidal Čupr, a to nikoli proto, že by mu byly blízké názory brněnského teologa, ale jen proto, aby mohl pokračovat ve svých neustálých výpadech proti Havlíčkovi.²³⁾ Spor mezi Klácelem a Škorpíkem se snažil urovnat jejich společný přítel Karel Šmídek způsobem pozoruhodným: dialektickou metodou. V knize Věda, národnost a církev, která vyšla v Praze v roce 1847, nám podává filozofii literární historie novočeské v Hegelově (resp. Klácelově) duchu jako vývoj od citu a obraznosti k rozumu. Stupeň citu v našem písemnictví spojuje Šmídek s obdobím sbírání lidové poezie, ohlasů a Kollárovou Slávou dcerou. Na stupeň rozumu se pak česká literatura - podle Šmídka - povznesla Vocelovým Labyrintem slávy. S ruchem, oživením, se nutně dostavuje boj myšlenky proti myšlence, čehož příkladem je spor Klácel - Škorpík. Během dalšího vývoje musí dojít ke smíru, k syntéze, kdy se opět spojí filozofie s teologií, přestanou nechutné hádky o německou filozofii a nastane jednota ducha ve svazku pokoje.

V roce 1847 však k žádnému smíru nedochází, ale naopak diskuse se mění v ostrou hádku se stále silnější motivací osobní. Zapříčinil to článek napsaný, nebo alespoň podepsaný, Vilémem Gablerem, v každém případě však inspirovaný Havlíčkem, Něco o filozofii, který vyšel v ČČM.²⁴⁾

Tato fáze sporu je již - díky Čuprově, Khéresově a Pelikánově shrnutí²⁵⁾ - celkem známa, a tak jen stručně. Gabler kritizoval snahu českých filozofů vyrovnat se rychle a především rozsahem spisů filozofii německé. Odsoudil hegeliany stejně jako herbartovce a žádal původnější a samostatnější myšlení. Nejvíce však pobouřil jeho názor, že ve stolecí pokroku a revolucí je filozofie přežitkem a měla by být zrušena ve prospěch věd praktických či samotné praxe. Na Gablerův článek reagovalo hned několik hlasů v časopise Ost und West. Na útočnosti však diskuse

získala především vystoupením Augustina Smetany, který v článku *Wie einige tschechische Literaten die deutsche Philosophie nehmen*²⁶⁾ hájil německou filozofii - podle komentáře říšsko-německého *Augsburger Allgemeine Zeitung* - "s pravým husitským vztekem" a co do temperamentu, břitkosti a jízlivosti si s Havlíčkem nezádal. Ten pak odpovídal v České včele sérií článků s příznačnými názvy: Školácká filosofie, Recept na navrácení zdravého rozumu, Odporné, ale zdravé a Z jedné vody na čisto.²⁷⁾ Německé filozofie se ujal v *Ost und West* dále Čupr,²⁸⁾ J.J. Kollár²⁹⁾ a snad i Sabina. Protože diskuse vzbudila neobyčejný zájem v Rakousku i za jeho hranicemi, vydal F. Čupr jakési shrnutí sporu pod názvem *Sein oder Nicht Sein der deutschen Philosophie in Böhmen*, které se ovšem týká pouze vrcholné fáze, tj. od vystoupení Gablera. Cílem bylo především zpřístupnit v překladu články Gablerovy a Havlíčkovy Němcům. V předmluvě však obvinil Čechy z utilismu, vyplývajícího ze současného nacionálního vývoje, který nebere zřetel na hodnoty věčné.

Diskuse pokračovala i v následujících letech, i když v důsledku událostí roku 1848 poněkud ochladla a změnila se ve střídavé uvažování o tom, jak a na jakém základě by se měla budovat česká filozofie, která by nebyla přemrštěná, marnomluvná a na chůdách si vykračující - tak její počátky charakterizoval Čupr -, ale smysluplná pro české národní hnutí, která by nenapodobovala filozofii německou, ale věčně využívala jejích výsledků, stejně jako výsledků filozofického poznání jiných národů, a přitom vycházela i z domácích tradic a potřeb. Čupr, Štorch i Smetana se nakonec shodují v tom, že místo velkých systémů je spíše třeba aktuálního, živého filozofického myšlení, které by přispělo k hlubší národní sebereflexi.

Spor o "bytí či nebytí" filozofie u nás znamenal pro mnohé dost nešetřné probuzení ze snu o české filozofii. Poukázáním na veskrze snivou aktivitu F.M. Klácela jsem chtěla ukázat, že toto probuzení bylo ve 40. letech již nevyhnutelné a přinesla ho doba. Také Havlíčkovy a Gablerovo vystoupení se nám na pozadí letité diskuse jeví poněkud v jiném světle, než bývá obvykle hodnoceno. Především nebyli iniciátoři, ale vstoupili do diskuse až v jejím průběhu. Jejich vyostřené formulace také nemůžeme brát absolutně, ale spíše jako vyprovokované antiteze. Havlíček, který se považoval za žáka a následovníka B. Bolzana, rozhodně nezádal zrušení filozofie, ale její budování na jiném než překladovém, nepůvodním a ryze romantickým základě. Také problém německé filozofie u nás je třeba chápat především jako kritiku způsobu, jak na ni bylo navazováno.

Jsem přesvědčena, že diskuse jako celek nebyla pouhou novinářskou šarvátkou, jak bývá někdy označována, ale má důležité místo v dějinách českého myšlení. Po létech snění o české filozofii vyprovokoval tento

spor vznik několika desítek filozofických a publicistických článků i filozofických knih (i když jistě různé úrovně), ve kterých zřetelně zazněla a byla formulována potřeba filozofie pro české národní hnutí a bylo řečeno mnoho podstatného o cílech, orientaci a metodologickém zakotvení filozofického myšlení u nás. V neposlední řadě diskuse prokázala i poměrnou vyspělost či alespoň připravenost českého jazyka k tomuto úkolu, znamenala tedy i konec filologického filozofování první pol. 19. století. A tak, i když to se snem o české filozofii dopadlo tak trochu jako v pohádce o císařových nových šatech, je třeba si uvědomit, že právě v této diskusi se poprvé objevila antinomie, provázející celý další vývoj novočeské filozofie. Na jedné straně praktická orientace české filozofie, slovy T.G. Masaryka "filosofie malého národa, který si nemůže dovolit luxus myšlení pro myšlení"³⁰⁾ a na druhé straně snaha podílet se - často i za cenu nesnází - na aktuálním dění, které v té či oné době - tak říkajíc - hýbe světem.

Autor nejpoužívanější příručky k dějinám české filozofie Josef Král se domnívá, že v tomto boji "zvítězilo stanovisko filosofie proti jejímu omezování jménem vlastenectví".³¹⁾ Tento názor je také dosud často opakován. Osobně se domnívám, že v dalším vývoji české filozofie zvítězila především poslušnost, se kterou byli nuceni čeští filozofové přijmout oficiální a rakouskou vládou požehnaný herbartismus. Tedy žádné létání, žádné snění při plamenu svíce, žádný duchovní alpinismus, ale poslušnost.

- 1) Srov. K. Šmídek, Mostek. Květy 1842, s. 100 (přílohy).
- 2) F.E. Velcl, v té době tajemník A. Veitha, vzpomíná na Klácelův pobyt v Liběchově takto: "Klácel si obyčejně ve společnosti Lindera a Václava Levého, později našeho znamenitého sochaře, připravoval v lese Kulíškov, budoucí letní sídlo. Zde kopal, ryl, sázel, přesazoval, skály hloubal, přičemž mu ovšem několik dělníků pomáhalo, co zatím Levý divných stvůr a postav ve skálu tesával." - Srov. A. Jirásek, Z pamětí samotářových. Zvon 1906-1907, s. 277. - O Klácelce viz též např.: M. Černá, Václav Levý. Praha 1964. - J. Lencová, Grandville a české umění kolem roku 1850. Umění 1983, s.340-343.
- 3) G. Bachelard, Plamen svíce. Praha 1970, s. 11.
- 4) Srov. C. Lévi-Strauss, Myšlení přírodních národů. Praha 1971, s. 43.

- 5) R. Desoille, *Le rêve éveillé en psychothérapie*. Paris 1945, s. 294 n.
- 6) M. Eliade, *Myth, Dreams and Mysteries*. New York 1967, s. 115 n.
- 7) F.M. Klácel, *Počátky vědecké mluvnictví českého*. Brno 1843.
- 8) V. Nebeský, *Několik slov o filosofii*. ČČM 1846, s. 240.
- 9) Srov. Z. Dvořáková, F.M. Klácel. Praha 1976, s. 42.
- 10) J. Malý, *Přehled literatury české na r. 1842 a 1843*. ČČM 1844, s. 298.
- 11) List V. Šembery J.A. Vocelovi ze dne 30.5.1844 publikován ve Světotozoru 1887, s. 603.
- 12) K. Šmídek, *Počátky vědecké mluvnictví českého*. Od M. Klácela. ČČM 1844, s. 458-471.
- 13) List J. Jungmanna A. Markovi ze dne 22.1.1843 publikován v ČČM 1844, s. 416.
- 14) J.F. Fidrmanec, *Je-li potřeba filosofie literatury české*. ČČM 1844, s. 236-245.
- 15) K. Havlíček Borovský, *Časopis Českého Museum. Česká včela 1845*, s. 378 a 382.
- 16) F.M. Klácel, *Úvahy*. ČČM 1845, s. 133.
- 17) F. Čupr, *Ferdinanda Hýny dušesloví zkušebné*. ČČM 1846, s. 516-527 a 657-661.
- 18) V. Nebeský, *Několik slov o filosofii*. ČČM 1846, s. 231-248.
- 19) F.X. Škorpík (1814-1890) - kaplan u sv. Magdalény v Brně.
- 20) J.S. Tomíček, *Doba prvního člověčenstva. Ouplnější vyličení stavu prvního pokolení lidského*. Praha 1846.
- 21) V. Nebeský, *Mluvnictví a Zjevení*. Česká včela 1847, s. 3-4.
- 22) J. Těšík, *Mluvnictví a Zjevení*. Česká včela 1847, s. 63-64 a 67-68.
- 23) F. Čupr, *Mluvnictví a Zjevení*. Květy 1847, s. 39-40.
- 24) V. Gabler, *Něco o filosofii*. ČČM 1847, s. 269-291.
- 25) Srov. F. Čupr, *Sein oder Nichtseiner deutschen Philosophie in Böhmen*. Prag 1847. - J. Khéres, *Literární spor o filosofii v l. 1844-1848. Příspěvek k dějinám české filosofie*. Uherské Hradiště 1913-1914. - F. Pelikán, *Boj o svobodu české filosofie*. Praha 1928.
- 26) A. Smetana, *Wie einige tsechische Literaten die deutsche Philosophie nehmen*. Ost und West 1847, s. 193-195, 185-189, 201-204, 205-208.
- 27) K. Havlíček Borovský, *Školácká filosofie*. Česká včela 1847, s. 142-143. - Týž, *Hlasové Němců o německé filosofii*. Česká včela 1847, s. 319. - Týž, *Kritika*. Časopis Českého Museum. Díl II, sv.3. Česká včela 1847, s. 319. - Týž, *Odporné, ale zdravé*. Česká včela 1847, s. 170-172. - Týž, *Z jedné vody na čisto*. Česká včela 1847, s. 347-348.

- 28) F. Čupr, Schreiben an Herrn Dr. A. Smetana betreffend die Recension des Gablerschen Artikels. Ost und West 1847, s. 233-235 a 238.
- 29) H. B.-s Negation (Kollár, J.J.), Offene Sendschreibung zu dem Redakteur der böhmischen Zeitschrift Wčela in rebus Gablero-philosophicis. Ost und West 1847, s. 237-238, 241-243, 245-246.
- 30) K. Čapek, Hovory s T. G. M. Praha 1947, s. 191.
- 31) J. Král, Československá filosofie. Praha 1937, s. 29.